

---

*Ірина
Валявко*

ДІАЛОГ КРІЗЬ РОКИ: листування Дмитра Чижевського та о. Георгія Флоровського

На тлі російсько-української еміграції ХХ століття вирізняються постаті двох непересічних мислителів — Дмитра Івановича Чижевського (1894—1977) та Георгія Васильовича Флоровського (1893—1979). Неординарні особистості з доволі непрости ми долями, вони належали до нечисленної в усі часи категорії людей, наділених енциклопедичним складом розуму і глибокими знаннями в багатьох галузях науки і культури. Крім того, обидва були людьми принциповими і не боялися наражатися на конфлікти та відстоювати свої погляди, незважаючи на посаду, соціальний статус і авторитет опонентів. Їхня багаторічна дружба ґрунтувалася на взаємній повазі, довірі та високому професіоналізмі.

Познайомились Д. Чижевський і Г. Флоровський у Празі, де за велінням долі опинились у 1920-х роках і доволі скоро виявили спільні зацікавлення: обидва були членами Філософського товариства (Д. Чижевський — його постійним секретарем і членом правління), обидва читали лекції в Російському народному університеті, входили до складу Російського історичного товариства, а також відвідували організований Альфредом Бемом семінар, присвячений вивченню спадщини Ф. Достоевського. У творчості Дмитра Чижевського «працький» період позначився цілою низкою праць, присвячених історії філософії та культури¹. Деякі з

¹ З-поміж них згадаймо такі твори, як: «Льогіка: Конспект лекцій» (1924), «На теми філософії історії» (1925), «Грець-

них стали першим вагомим доробком у вивченні історії української філософії, її методології та періодизації².

Під час свого перебування у Празі Георгій Флоровський також займався проблемами філософії та історії, щоправда, його цікавили не стільки історико-філософські, скільки теоретико-методологічні питання³. Однак філософія була не єдиним зацікавленням Г. Флоровського; іншою, не менш значущою, сферою його інтелектуальної діяльності стало богослов'я⁴. Він активно займається організацією релігійного життя за кордоном: 1923 року бере участь у створенні Російського студентського християнського руху (РСХР), відтоді приділяючи багато сил та уваги його розвитку. Крім того, він долучається до розбудови Свято-Сергіївського богословського інституту в Парижі, де згодом читатиме курс лекцій із патрології. 1926-го року він стає учасником так званого колоквіуму Бердяєва, на якому представники трьох християнських конфесій — православ'я, католицизму та протестантизму — обговорювали різні теологічні проблеми і шукали шляхи до їх розв'язання. Хоча ці неформальні зустрічі тривали всього два роки, вони значно вплинули на погляди Г. Флоровського, що став одним з активних діячів екуменічного руху. Згодом, згадуючи «колоквіум Бердяєва», він писав: «Ці зустрічі навчили мене поважати цінність і потенціал еку-

---

ка філософія до Плятона: Хрестоматія» (1927), «Філософічна література українською мовою за рр. 1920—1926» (1927), «О формализме в этике» (1928), «Философские искания в Советской России» (1928), «Hegel et Nietzsche» (1929), «Schiller und die “Brüder Kagamazov”» (1929), «К проблеме двойника (Из книги о формализме в этике)» (1929), «Hegel i francuzskaja revoljucija» (1929), «Кризис Советской философии» (1930), «Платон в Древней Руси» (1930), «Религиозная утопия Ал. А. Иванова» (1930), «Достоевский и Масарик» (1931), «Dostojevskij-psycholog» (1931), «Этика и логика. К вопросу о преодолении этического формализма» (1931), «Phonologie und Psychologie» (1931), «Ševčenko und David Strauss» (1931), «Вячеслав Липинский як філософ історії» (1932), «Про деякі джерела символіки Гр. Сковороди» (1932), «Драгоманів і Стронін» (1933) та інші. Кожна з цих праць є неординарною і по-своєму цікавою. До «празького» періоду творчості Чижевського належить чимало глибоких рецензій, у яких, крім іншого, яскраво відображено його філософські погляди. У Празі він продовжував працювати над монографією «Hegel in Russland», яку захистив 1933 року в Галле як докторську дисертацію. Ця ґрунтовна і, значною мірою, новаторська робота здобула високу оцінку фахівців.

² Йдеться, передусім, про монографії Д. Чижевського: «Філософія на Україні: Спроба історіографії» (1926) і «Нариси з історії філософії на Україні» (1931), а також блискучу працю «Філософія Г.С. Сковороди» (1934).

³ За цей доволі короткий час (1921—1926) Г. Флоровський опублікував більш ніж десяток праць із цієї проблематики, з-поміж них: «К обоснованию логического релятивизма» (1925), «К метафизике суждений» (1925), «Метафизические предпосылки утопизма» (1926) тощо.

⁴ У праці «Дом Отчий» (1926), опублікованій у журналі «Путь», він уперше виявляє тяжіння до еклезіологічної проблематики в богослов'ї, яка в подальшому стала однією з провідних тем його творчості.

менічного діалогу, що долає кордони ... культурних зобов'язань»⁵. Упродовж подальшого життя Флоровський не тільки активно підтримував екуменічний рух і був делегатом багатьох його з'їздів, а й обіймав важливі посади у Всесвітній Раді Церков. У тому, що він спромігся зрозуміти і глибоко сприйняти ідею екуменізму, не останню роль відіграв одеський період його життя. Дореволюційна атмосфера Одеси, з її змішанням націй і вірувань, відвертістю і відносною толерантністю, мала значний вплив на формування його екуменічних уподобань⁶. Своєю чергою, захоплення Флоровського екуменізмом справило певний вплив і на погляди Чижевського. І хоча він не став «активним» учасником екуменічного руху, ідея всехристиянської єдності завжди залишалася для нього «внутрішньо» близькою.

На жаль, «празьке» спілкування Дмитра Чижевського і Георгія Флоровського тривало недовго. 1926 року Флоровський залишає Прагу: на запрошення о. Сергія Булгакова він переїздить до Парижа, де починає викладати у Свято-Сергіївському богословському інституті⁷. Щоправда, ця подія жодним чином не позначилася на його наукових зв'язках — Флоровський періодично навідувався до Праги і продовжував свою співпрацю з Філософським товариством. У цей період він стає одним із редакторів доволі впливового в інтелектуальних колах російського зарубіжжя журналу «Путь», постійним дописувачем якого був Дмитро Чижевський. Після переїзду Флоровського до Франції особисте спілкування між ними змінилося переважно листуванням, що тривало впродовж усього життя.

Вже у празький період життя і творчості Дмитро Чижевський і Георгій Флоровський виявили себе доволі самостійними й оригінальними мислителями. Кожен з них мав добру наукову школу та досвід політичної діяльності, від якої обидва свідомо відмовилися задля своїх філософсько-релігійних студій⁸. У Празі вони остаточно визначили і коло своїх наукових

⁵ *Georges Florovsky*. My personal participation in the ecumenical movement // The Collected works of Georges Florovsky. — Vol. XIV. — Vaduz, 1989. — P. 169.

⁶ Див. на цю тему цікаву статтю: *Голубович И.В.* «Одесский период» жизни и творчества Г.В. Флоровского в контексте интеллектуальной биографии // Вісник Одеського національного університету. — Т. 12. — Вип. 15: Філософія. — О., 2007. — С. 37—46.

⁷ За порадою Сергія Булгакова Флоровський ще у Празі почав поглиблено вивчати патристику, не підозрюючи, що в подальшому саме ця тема спричинить розрив між ними. Г. Флоровський і С. Булгаков розійшлися у поглядах на «софіологію», що стало поштовхом до конфлікту між ними.

⁸ Так, наприклад, Дмитро Чижевський був доволі активним членом меншовистської російської соціал-демократичної робітничої партії (1913—1924) і, перебуваючи в Україні (з якої він емігрував 1921 року), зазнав репресій з боку радянської влади, неодноразово потрапляючи до в'язниці. Що ж до Георгія Флоровського, то він свого часу захоплювався євразійським рухом і разом із князем Миколою Трубецьким, Петром Савицьким і Петром Сувчинським брав участь у збірці-маніфесті «Исход к Востоку» (1921), а також у двох наступних збірниках — «На путях» (1922) та «Россия и латин-

зацікавленень, що вплинуло на їхній подальший шлях. Після Праги обидва мислителі розширили і до певної міри змінили напрям своїх попередніх наукових студій, а отже, і професійної діяльності. Зокрема, Д. Чижевський, що від початку зосереджував увагу на історії філософії слов'янських народів, згодом відчуває «вузькість» цієї тематики й розширює поле своїх досліджень, прагнучи створити порівняльну історію слов'янських літератур; із цими двома темами пов'язана і «германославіка» (дослідження впливу німецької культури на духовне життя слов'ян); до кола його інтересів поступово входять і дослідження слов'янської лексики та філософія мови (зацікавлення останніми видаються цілком природними в контексті його співпраці з Празькою лінгвістичною школою), а також історія церкви та слов'янської культури⁹; зрештою, він захоплюється проблематикою духовної історії слов'янства, якою займатиметься усе подальше життя. Після Праги він був запитаний переважно як славіст, а не як філософ — так склались об'єктивні обставини. Однак сфокусованість на славистиці не означала для Чижевського припинення його філософських студій: останніми він займався до кінця життя і був якщо не єдиним, то принаймні одним із тих небагатьох славістів, які мали ґрунтовну філософську освіту, що позитивно вплинуло на його славістичні студії, зробивши їх глибшими і різноманітнішими. Кар'єра Дмитра Чижевського не була ані легкою, ані щасливою: його посади тривалий час не відповідали рівню його знань і науковим здобуткам. Лектор російської мови Галльського університету (1932—1945), тимчасовий директор Семінару славістики Марбурзького університету (1945—1949), гостьовий лектор славістики Гарвардського університету (1949—1956) — тільки на схилі життя Д. Чижевський отримав, нарешті, гідну його наукового рівня посаду директора Інституту славістики Гайдельберзького університету (1956—1967), але й ця посада була тимчасовою: статусу ординарного професора з відповідним пенсійним забезпеченням він так і не дочекався. Проте Д. Чижевський здобув заслужене міжнародне визнання: 1964 року його обирають дійсним членом Гайдельберзької, а згодом і Хорватської академії наук; він стає головою Німецької спілки викладачів славістики і членом багатьох німецьких і міжнародних наукових товариств. У «гайдельберзький» період Чижевський редагує сім славістичних книжкових серій, видає десятки збірок і репринтних видань, працює гонорарним

ство» (1923). Однак захоплення Г. Флоровського новою течією тривало недовго: різні погляди на завдання і головні засади руху спричиняють його конфлікт із лідерами євразійства і відхід від активної діяльності. Остаточний розрив Г. Флоровського з євразійством відбувся 1928 року після публікації його доволі гострої полемічної статті «Євразійский соблазн» (1928).

⁹ Див.: *Чижевський Д.* Життєпис // *Філософська і соціологічна думка.* — 1990. — № 11. — С. 31—32.

професором Франкфуртського (1964) і Кельнського (1964—1977) університетів і тимчасовим завідувачем кафедри літературознавства (1964—1970) Інституту славістики Кельнського університету. Наукова спадщина Д. Чижевського містить понад тисячу праць із філософії, славістики, історії культури, германославіки, мовознавства, літературознавства, астрономії¹⁰.

Натомість Георгій Флоровський, розпочавши свою кар'єру як університетський викладач, коло зацікавлень якого становили, насамперед, філософія та історія, згодом прийшов до поглибленого вивчення богословських питань, 1932-го року прийнявши священство. У 1930-х рр. виходить друком низка його найважливіших праць, що переконливо демонструють продуктивність історико-філософського підходу до богословської проблематики: «Восточные отцы IV века» (1931), «Византийские отцы V—VIII веков» (1933), «О границах Церкви» (1933), «Проблематика христианского воссоединения» (1933), «Пути русского богословия» (1937)¹¹. Уся його подальша наукова діяльність була пов'язана з богослов'ям. Відповідно торувався і кар'єрний шлях, менш драматичний, ніж у Чижевського, але також непростий. Тривалий час о. Георгій залишався професором Свято-Сергіївського Богословського інституту (1926—1948) і водночас священником паризької церкви Введення до Храму Пресвятої Богородиці, що була духовним осердям Російського студентського християнського руху¹². Від 1948 року починається новий етап у його житті — переїзд до США і викладання на кафедрі догматичного богослов'я і патристики Свято-Володимирської духовної семінарії у Нью-Йорку (1948—1955), де він згодом стає деканом. У 1951—1955 роках він перебуває на посаді професора Колумбійського університету, а 1954-го його обирають президентом Національної ради церков у США. 1955 року він переходить до Гарвардського університету, викладає історію Східної церкви, літургіку, патристику і християнську духовність на богословському факультеті, а також на відділенні славістики.

¹⁰ Повної бібліографії праць Дмитра Чижевського досі не зібрано. Найповнішу з наявних, що охоплює 1912—1994 роки, опубліковано у книзі: *Чижевский Д.И. Избранное: В 3-х т. — Т. 1. Материалы к биографии (1894—1977).* — М., 2007. — С. 772—809. Крім цього, переліки праць Д. Чижевського вміщено у збірниках, виданих у Німеччині з нагоди його 60-річного і 70-річного ювілеїв: *Festschrift für Dmytro Cyzevskij zum 60 Geburtstag.* — Berlin, 1954; *Orbis Scriptus: Dmitrij Tschizewskij zum 70 Geburtstag.* — München, 1966.

¹¹ Усі ці твори о. Г. Флоровського здобули високу оцінку Д. Чижевського, а праця «Пути русского богословия» стала його «настільною» книгою, яку він доволі часто цитував у своїх лекціях і радив прочитати студентам.

¹² Отець Георгій Флоровський приділяв чимало уваги зв'язкам РСХР з Англіканською церквою, зміцненню яких сприяло створення 1928 року Співдружності св. Албанія і преп. Сергія (*The Fellowship of St. Alban and St. Sergius*). Напередодні Другої світової війни Флоровського було обрано віце-президентом Співдружності та співредактором його друкованого органу — журналу «Соборность».

Водночас він обіймає посаду професора богослов'я у православній семінарії Святого Хреста у Брукліні (1955—1965). 1964 року Флоровський переїздить до Принстона, де протягом восьми років викладає на факультетах релігії та слов'янознавства.

Життя «розкидало» Дмитра Чижевського та о. Георгія Флоровського по різних країнах і континентах, що, однак, не вплинуло на їхні дружні стосунки: впродовж багатьох років вони листувалися, а якщо випадала нагода, то й зустрічалися. Після війни Флоровський кілька разів приїздив до Чижевського у Марбург і виступав із доповідями у Славістичному науковому товаристві, створеному Чижевським. Згодом вони зустрічались у США, куди Флоровський переїхав 1948-го, а Чижевський — 1949 року. Щоправда, вони опинились у різних університетах: Флоровський викладав у Колумбійському (Нью-Йорк), а Чижевський — у Гарвардському (Кембридж). Однак, приїжджаючи до Нью-Йорка у різних справах (відвідання бібліотеки чи засідань Української вільної академії наук, участь у конференціях тощо), Чижевський завжди зустрічався з о. Георгієм та його дружиною Ксенією Іванівною. На жаль, друзям так і не поталанило працювати разом: коли Флоровський перейшов до Гарвардського університету, Чижевський уже виїхав до Німеччини. Відтоді їхні зустрічі стали доволі рідкими, адже вони жили на різних континентах. Чижевський ніколи більше не відвідував США, хоча планував це зробити і навіть мав письмову домовленість із кількома американськими університетами щодо викладання славістичних курсів. Проте Флоровський, буваючи, час від часу, в Німеччині, завжди намагався навідатися до Гайдельберга. Кілька разів він виступав із доповідями в Інституті славістики, яким керував Чижевський; друзі постійно обмінювалися працями, обговорювали нові книжки та наукові події. Шануючи творчі здобутки один одного, вони не раз використовували їх у власних курсах. Так, викладаючи історію релігії, Дмитро Чижевський спирався на праці Георгія Флоровського і знайомив з ними своїх студентів.

Взаємна повага, справжня культура мислення і толерантність допомогли друзям обійти і деякі гострі кути у стосунках — цілком імовірні, зважаючи на те, що вони «обертались» у дещо різних сферах: один був православним священиком і богословом, а інший — суто науковцем, ставлення якого до релігії та віри було доволі непростим. Сповідуючи православ'я (про що він не раз писав у своїх анкетах), Чижевський лише зрідка відвідував церкву. Він сприймав православ'я і релігійні традиції радше як феномени культури і в цьому контексті шанував їх, але «добрим парафіянином» ніколи не був. Дехто зі знайомих Чижевського навіть вважав його невіруючим. Проте це не так. Мабуть, річ у тому, що більшість православних священиків, із якими Чижевський був знайомий, дратували його своєю обмеженістю, консерватизмом і вузькістю поглядів. Лише з небагатьма з них (переважно

друзями або знайомими отця Георгія) він міг спілкуватися більш-менш вільно. Ще задовго до смерті Чижевський казав колегам, що не хоче, аби в останню путь його проводжав православний священник, як того вимагають канони, і єдиний виняток зробив би для о. Георгія, але той мешкає у США і навряд чи зможе прилетіти. Згодом так і сталося: Чижевський помер у квітні 1977-го; Флоровський, якому на той час виповнилося 84 роки, не зміг прилетіти із Принстона на похорон свого товариша — не стільки через похилий вік і виснажливість перельоту між континентами, скільки через важку хворобу дружини, яка пережила Чижевського лише на півроку (вона померла в листопаді 1977-го). Дмитра Чижевського відспівував його приятель і колега, протестантський священник Ернст Бенц (хоча православний священник також був присутній на похороні). Вочевидь глибоко в душі Чижевський вірив у Бога і в існування потойбічного світу, але, вважаючи це внутрішньою, інтимною сферою, не бажав виставляти свою віру про людські очі. На підтвердження цієї тези наведемо невеликий уривок зі спогадів його докторантки Ольги Давидової-Фогельзанг, що трохи відкриває завісу, якою Чижевський завжди відгороджував своє особисте життя від сторонніх: «Перед смертю Дмитрий Иванович находился в геронтологическом отделении психиатрической больницы городка Вислоха. Весной, после православной Пасхи, я, как обычно, принесла ему туда освященное пасхальное яичко. Он бережно взял его, подержал в обеих руках и так же бережно положил на белый больничный столик. Я недолго побыла у Дмитрия Ивановича и ушла, пообещав вскоре прийти снова. Свое обещание я сдержала, и, когда шла по больничному коридору, ко мне обратился санитар. “Ведь это вы принесли профессору яичко? — спросил он. — Я видел, как он его ел, и был потрясен. Представьте себе: человек, у которого трясутся руки и который не в состоянии есть, не роняя кусков, почти с благоговением совершенно спокойными руками взял это пасхальное яичко, очистил его от скорлупы и сосредоточенно съел, не уронив ни крошки. Я не поверил бы в это, если бы не увидел все своими собственными глазами”»¹³. У листах Дмитра Чижевського так само трапляються невеликі фрагменти, що дозволяють прозирнути у його внутрішній світ і зрозуміти його ставлення до віри. Як приклад, згадаймо одне з його ширих зізнань у листі до Зої Мікуловської-Юр'євої: «... я сам не так-то уж страстно религиозен. Больше желания верить, чем веры, и желания молиться, чем способности молиться: и часто в душе страшная “сухость”, и можно было бы молиться только о том, о чем молиться нельзя — о себе»¹⁴.

¹³ Давыдова-Фогельзанг О.И. Памяти учителя // Чижевский Д.И. Избранное: В 3-х т. — Т. 1. Материалы к биографии (1894—1977). — С. 415.

¹⁴ Лист Дмитра Чижевського до Зої Мікуловської-Юр'євої від 14 липня 1950 року зберігається у приватному архіві Володимира Янцена.

Д. Чижевський полюбляв розповідати про чортів і вимальовувати їх на дошці, страхаючи своїх студентів, які так до кінця і не розуміли, чи вірить він у їх існування, а чи просто глузує з них. Однак ця його зовнішня іронічність, лукава посмішка, оповіді про темні сили, що шокували оточення, часто були лише маскою, за якою він ховався. Той, з ким Чижевський був відвертіший, відчував у ньому бентежну душу, що шукала шлях до Бога: «В знанні и в научном творчестве Чижевского, — значала, зокрема, Зоя Мікуловська-Юр'єва, — ошутимо его постоянное внимание к духовным ценностям человека и желание запечатлеть преходящее в категориях, неподвластных времени. Такое знание укоренено в религиозности и в ощущении мира как иерархического и сакрального, проявляющего свою божественную пронизанность»¹⁵.

Але, мабуть, найпереконливішим доказом серйозного ставлення Чижевського до релігії є його наукова спадщина. Адже невіруюча людина, що відкидає існування Бога і потойбічного світу, не спромоглася б так глибоко, щиро і захоплено вивчати спадщину німецьких і слов'янських містиків, як це робив Дмитро Чижевський. Можна, звісно, припустити, що його зацікавленню містичними вченнями, як, до речі, і творчістю Миколи Гоголя та Григорія Сковороди, сприяло спілкування з його колишнім викладачем, відомим релігійним філософом і богословом о. Васи́лієм Зеньковським, з яким Чижевський підтримував упродовж усього життя дружні стосунки. Проте, якби у самого Чижевського не було глибокого внутрішнього тягіння до цієї проблематики, навряд чи він нею так переймався би.

Напевно, Георгій Флоровський був одним із небагатьох, якщо не єдиним, із ким Чижевський міг вільно спілкуватися на теми віри, існування Бога і диявола, не маючи побоювань, що його неправильно зрозуміють або візьмуть на сміх. Приміром, у листі до о. Георгія від 29 липня 1950 року Дмитро Чижевський пише: «Черти, к сожалению, не оказались бездейственными — и с некоторым успехом. Да и в мировом масштабе что-то чертовщина развивается», а в листі від 5 серпня 1950 року додає: «“Чертовщина” же заключалась в рассказах (только одного лица) о переживаниях в Сов<етской> России (во время оккупации Польши) и о жизни в ДП¹⁶ — впечатления этих разговоров совершенно выбили меня из колеи, да и сейчас я не могу от них освободиться... Кое-что носило патологический характер. Но как о большинстве чертовщины, об этом нельзя рассказывать (раз-

¹⁵ Юр'єва З.О. Воспоминания о лекциях и семинарах профессора Д.И. Чижевского в Гарвардском университете в 1949—1956 годах // *Чижевский Д.И. Избранное*: В 3-х т. — Т. 1. Материалы к биографии (1894—1977). — С. 355.

¹⁶ ДП (Displaced Persons) — табори для біженців, які було створено на території Німеччини після Другої світової війни.

ве на исповеди), пока переживание не кончилось»¹⁷. Однак про тему «потоїбіччя» у спілкуванні друзів відомо зовсім мало.

За своєю вдачею Чижевський був мандрівником. У реальному житті він мандрував країнами та університетами, почуваячись скрізь доволі вільно і продовжуючи, попри всі життєві обставини (хай навіть і не надто сприятливі), займатися улюбленою справою та формувати коло учнів і однодумців. У науковому житті він «мандрував» у часі і культурному просторі — особливо слов'янському. Праця в архівах і бібліотеках сповнювала його енергією: тут він відпочивав душею та відновлював внутрішню рівновагу. Можливо, саме тому проблема мандрівництва цікавила його упродовж життя: «Образом странника он много занимался, — згадував Е. Бенц. — В последнее время занимался также темой небесного отечества, даже на больничной койке собирая к ней литературный материал, — такова была его манера разработки тем, глубоко его интересовавших»¹⁸. Георгій Флоровський, мабуть, ставився до цих пошуків бентежної душі Дмитра Чижевського із розумінням, відтак їхнє спілкування завжди було щирим, товариським і врівноваженим. Загалом вони мали багато спільного. За великим рахунком, їх можна вважати земляками, оскільки Флоровський народився в Єлисаветграді (звідки згодом переїхав до Одеси), а Чижевський — в Олександрії, розташованій поблизу Єлисаветграда, який він не раз відвідував у дитинстві. Обидва зростали в оточенні високоосвічених і дбайливих дорослих, які ставилися до них з любов'ю. Їхні родини, де вони отримали свої перші знання про світ і розпочали своє інтелектуальне життя, відіграли важливу роль у формуванні їх світогляду і життєвої позиції, до певної міри визначивши подальші наукові шляхи. Обидва закінчили історико-філологічні факультети, але цікавилися не лише гуманітарними предметами (передусім — філософією), а й точними науками. Недарма перші друковані праці Чижевського були присвячені астрономії¹⁹, а Флоровсько-

¹⁷ Листи Д. Чижевського зберігаються у приватному архіві Г. Флоровського у відділі рукописів та рідкісних друкованих видань Файерстоунської бібліотеки Принстонського університету під сигнатурою С 0856: Georges Florovsky Papers. С 0856. Correspondence. Box 12, Folder 11—13; Box 13, Folder 2—3 // Princeton University Library. Department of Rare Books and Special Collections.

¹⁸ Бенц Э. Панихида по профессору, доктору Дмитрию Ивановичу Чижевскому на Горном кладбище в Гейдельберге 21 апреля 1977 года // *Чижевский Д.И.* Избранное: В 3-х т. — Т. 1. Материалы к биографии (1894—1977). — С. 479.

¹⁹ Перші праці Чижевського було опубліковано в журналі «Известия Русского общества любителей мироведения»: «К вопросу о психологии астрономических наблюдений» (1912), «Принцип относительности и астрономия» (1914), «К вопросу о видимости каналов Марса» (1915), «Планета Юпитер за последние годы» (1915). Він також був дійсним членом Російського товариства любителів світознавства.

го —рефлексології²⁰. Згодом було захоплення історією філософії, зокрема і вітчизняної, викладацька робота, «ідейна боротьба» і, нарешті, еміграція. Далі у Празі на них чекало бурхливе наукове життя, плани, перспективи і надії. Там вони остаточно визначили напрями своїх подальших наукових студій і, обравши власний шлях, торували його, сміливо відкриваючи нове і незвідане, але зберігаючи внутрішні цінності, принципи і переконання. Ще за життя обидва здобули міжнародне визнання і авторитет у наукових колах, їх поважали і побоювалися. У них були перемоги і розчарування, друзі та недоброзичливці, послідовники й опоненти. Вони прожили нелегке, але доволі яскраве і насичене життя, і залишили після себе велику творчу спадщину, яку ще довго вивчатимуть нащадки.

До творчої спадщини Дмитра Чижевського та о. Георгія Флоровського належить і їхня багаторічна кореспонденція, вивчення якої має велике культурне і наукове значення.

Щодо листів о. Георгія Флоровського, то вони зберігаються в архіві Дмитра Чижевського у відділі рукописів і рідкісних видань Гайдельберзької університетської бібліотеки²¹. Архів каталогізовано лише частково, немає ідентифікації кожної одиниці зберігання. Унаслідок архівних студій, здійснених нами спільно з німецьким колегою Володимиром Янценом, на сьогодні виявлено 106 листів Флоровського до Чижевського за 1948—1972 роки. У Галльському архіві Чижевського листів Флоровського поки що виявити не вдалося. Можливо, Чижевський знищив їх перед тим, як залишити Галле, побоюючись, що вони можуть потрапити до рук радянських спецслужб і зашкодити як о. Георгію, так і його старшому брату Антонію, у якого той жив у Празі в роки війни (з Антонієм Флоровським Чижевський, до речі, теж був добре знайомий і листувався²²). Однак стверджувати щось напевне неможливо, доки Галльський архів Чижевського залишається недоступним для дослідників²³. Натомість в архіві о. Георгія Флоровського у

²⁰ Г. Флоровський відвідував лекції на фізико-математичному факультеті у Новоросійському університеті, де, до речі, написав блискучу студентську роботу про механізм слиновиділення, яку схвалив і рекомендував до видання окремою брошурою нобелівський лауреат академік Іван Павлов.

²¹ Див.: Heid. Hs. 3881: D. I. Tschizewskij-Nachlass in der Handschriftenabteilung der UB Heidelberg. Sign.: Tsch. Heid. Hs. 3881. Abteilung C, Buchstabe F.

²² Частину листів Дмитра Чижевського до Антонія Флоровського було опубліковано в «Записках обласної наукової бібліотеки ім. Д. Чижевського» (Кіровоград, 1994. С. 31—34) з коментарем Олександра Чуднова.

²³ Докладніше про архіви Д. Чижевського див.: *Валявко І.* Частные архивы Дмитрия Ивановича Чижевского в контексте написания его интеллектуальной биографии // *Філософські пошуки*. — Вип. XVII—XVIII. — Л. — О., 2004. — С. 642—651; *Валявко І.* Наукова та архівна спадщина Дмитра Чижевського // *Сіверянський літопис*. — 2005. — № 1. — С. 113—119; *Янцен В.* О наследии Дмитрия Ивановича Чижевского // *Чижевський Д.И.* Избранное: В 3-х т. — Т. 1. Материалы к биографии (1894—1977). — С. 9—16.

відділі рукописів і рідкісних видань Файерстоунської бібліотеки Принстонського університету²⁴ нам вдалося виявити 108 листів Дмитра Чижевського: 20 — за 1926—1932 роки та 88 — за 1949—1972. Щоправда, автор не може поручитися за те, що відшукала всі листи, з огляду на брак часу та неповну каталогізованість архіву Г. Флоровського (крім того, листи зберігаються там не за алфавітом, а за роками).

З огляду на обмежений обсяг журнальної публікації, пропонуємо увазі читача лише 15 листів Дмитра Чижевського до о. Георгія Флоровського. Ці листи увиразнюють взаємини вчених, окреслюють (у загальних рисах) коло їхніх зацікавлень і тем спілкування упродовж доволі значного проміжку часу (перший, найбільш ранній із відомих на сьогодні, лист Чижевського до Флоровського датовано 5 вересня 1926 року, останній — 4 березня 1972 року), а також містять цілу низку цікавих і важливих біографічних відомостей. Це й не дивно, адже, власне кажучи, «небіографічних» листів просто не існує. Кожен лист відбиває у застиглому вигляді якусь скороминущу частку життя людини — її думки, тривоги, надії та сподівання саме в той час і ту мить, коли цього листа було написано.

Зрозуміло, поза межами нашої публікації, що вперше знайомить українського читача з листуванням Дмитра Чижевського й о. Георгія Флоровського, залишається значна частина листів, які, сподіваємось, невдовзі так само побачать світ — зокрема й на сторінках часопису «Філософська думка». Залишається тільки зауважити, що видання повного листування двох неординарних мислителів відкриє дослідникам і широкому загалу не лише нову й цікаву сторінку їхньої епістолярної спадщини, а й важливий пласт історії вітчизняної культури.

²⁴ Див.: Princeton University Library. Department of Rare Books and Special Collections. — C0856: Georges Florovsky Papers. Correspondence. — Box 12. — Folder 11—13; Box 13. — Folder 2—3.